

Vurğun Əyyub
Xəzər Universitetinin
Azərbaycan dili və
ədəbiyyatı departamentinin
müdiri

“HƏPSİ RƏNGİDİR” ŞEİRİ

Əziz oxucu! Türkiyənin Kafkas Universitetində çalışarkən bir çox kitablara tanışlıq imkanı əldə etdim. Bunların içərisində Mehmet Kaplanın "Şeir təhlilləri" adlı kitabı çox xoşuma gəldi. Kitabda hər şairdən bir-iki şeir örnək olaraq alınmış, həmin şeirlər hər cür ideoloji yanaşmalardan uzaq durularaq, mətn baxımından araşdırılmışdı. Təəssüfləndim ki, indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu tipli araşdırmalar yoxdur. Ona görə də şeir sevənlərə, tələbələrə, gənc araşdırıcılara yardım olması üçün mən də Azərbaycan poeziyasının örnəkləri əsasında təhlillər aparmaq istədim.

Bəllidir ki, hər hansı bir ədəbi nümunə yazılıb oxucunun ixtiyarına verildikdən sonra müəllifindən asılı olmayan bir müstəqil sənət obyektidir. Oxucunun bu obyektə necə qavraması, ona münasibəti artıq müəllifdən asılı bir məsələ deyil. Oxucunun əsəri düzgün qavraması, ondan estetik zövq ala bilməsi üçün təbii ki, onun estetik, elmi baxımından araşdırılmasına ehtiyac yaranır. Bu halda oxucunun köməyinə ədəbiyyat araşdırmaçısı gəlir. Amma ədəbiyyat araşdırmaçısının vəzifəsi bədii nümunənin ətrafında dolaşmaq, ideoloji, siyasi qəliblərlə onun mövzusu, məzmunu üzərində subyektiv yorumlar etmək deyil, bədii mətnin ruhuna daxil olub gözəllik sirlərini oxucuya anlatmaq, heç olmazsa, sezdirməkdir. Tənqidçinin əsas işi əsərin estetik dəyərini ortaya çıxara biləcək mətn təhlili olmalıdır. Mətn nədir? Hər hansı bir mövzunu, hadisəni anlatmaq üçün işlədilən kəlmə, deyim, cümlə, abzaslardan yaranan söz toplusu mətndir. Bu, Gəncə üsyanını anladan bir tarix mətni də, kəpənlərin həyat tərzini incələyən bir bioloji mətn də, bir cinayəti təsvir edən istintaq mətni də ola bilər. Bədii mətn isə hər hansı bir duyğu, düşüncə, xəyal, hadisənin ədəbi bir biçimdə ifadəsindən yaranan söz toplusudur. Məzmun, forma, dil, üslub kimi dörd əsas ünsür üzərində dayanmadan ədəbiyyat tarixçiliyinin ümumi hökmləri ilə bədii mətnin ədəbi sirrini, estetik dəyərini ortaya çıxarmaq mümkünsüzdür. Mən də illərlə topladığım bilik, təcrübədən yola çıxaraq, məhz mətni əsas götürməklə hər hansı bir bədii əsərin estetik dəyərini anlamaq, araşdırma bilmək üçün oxuculara örnəklər vermək arzusu ilə bu təhlilləri aparmağa girişdim. Burada apardığım təhlillər mənim bir ədəbiyyat araşdırıcısı olaraq ayrı-ayrı şeirlər haqqında düşüncələrimdir. Bacardıqca ideoloji ştamplardan, vulqar yanaşmalardan uzaq duraraq, şeir mətnlərini təhlil etməyə çalışdım.

Beləliklə, həmin silsilədən bu dəfəki araşdırmam tələsiz şairimiz Səməd Mənsurun “Həpsi rəngidir” şeiri haqqındadır.

Uyma könlüm, xəlqdə yoxdur sədaqət, rəngidir.
 Məscidü meyxanə rəng, eyşü ibadət rəngidir.
 Mey riya, məşuqə gəşş, hüsnü vəcahət rəngidir.
 Rəngidir hər dürlü matəm, hər məsərrət rəngidir.
 Anla, ey əbnayi-xilqət, cümlə xilqət rəngidir.

Görmədim bir zərri-xalis buteyi-nasutdə,
 Mənəvi min ləkkə gördüm ləldə, yaqutdə,
 Biqərəz insan olur görmək, fəqət tabutdə,
 Bilməzəm varımı sədaqət aləmi-lahutdə,
 Azma fikrim, cümlə ecazü kəramət rəngidir.

Hər kəsin Cibrili kəndi qəlbidir, vicdanıdır,
 Var isə insafi şəxsən – dinidir, imanıdır,
 Bədnihad insanların öz nəfsi öz şeytanıdır,
 Lövhü-qəlbi arifin ayatıdır, Quranıdır,
 Mabəqi-övhamdır, şər'ü təriqət rəngidir.

Bir zaman vardı ki, mən həmfikr idim zöhhad ilə,
 Sonra gördüm fərqi yoxmuş zahidin cəllad ilə,
 Dedim əyyaş olmalı, ta gün keçə mötad ilə,
 Cümlə eyşü nuşi gördüm müxtəlif fəryad ilə,
 Anladım kim, zöhdü təqva, eyşü işrət rəngidir.

Qıl təsəvvür bir daha şairlərin xülyasını,
 Aşiqi-zarın başında seyr qıl sevdasını,
 Qəbri aç, göstər ona Şirinini, Leylasını,
 Bir ayılsın da, düşünsün gördüyü röyasını:
 “Bax, – deyər – həqqqa, bütün eşqü məhəbbət rəngidir.”

Tapmadım aləmdə bir həmdəm ki, olsun biriya,
 Görmədim heç kəsdə bir niyyət qərəzdən maəda,
 Külli-əbnayi-bəşər öz nəfsinə olmuş fəda,
 Nəfsi uğrunda görərsə hər bəla, hər macəra,
 Məsləkə isnad edər, məslək, dəyanət rəngidir.

Bilmədim neyçünmüş aləm, bunca da yəsü ələm,
 Zövrəqi-ömrün mühiti vətəban dəryayi-qəm,
 Böylə halda kimsədən bihudədir ummaq kərəm,
 Hər gələn bulmaq dilər öz nəfsinə asudə dəm,
 Arxalanmam kimsəyə, ülfət, rəfaqət rəngidir.

İndi ki, mümkün deyil aləmdə olmaq kamyab,
 Ey gözüm qurbanı, saqi, ver yenə sağər, şərab,
 Ver yenə sağər şərab, ey saqi-yi-alicənab,
 Bəlkə bədənlə edə Mənsuri rahət iktisab,
 Yoxsa bu aləmdə yoxdur istirahət, rəngidir.

Şeir in yazılma dövrü, şairin psixoloji durumu haqqında

Şeir in yazılma səbəbi, şeir yazılarkən Səməd Mənsurun hansı psixoloji, mənəvi və maddi durumda olduğunu, onların şeir in yaranmasına hansı təsiri göstərməsini dəqiq şəkildə söyləmək imkanından məhrummuş. Bu barədə sənəd və faktların ortada olmaması şeir in yazılma tarixi və dövrü haqqında mübahisəli fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bir qisim ədəbiyyatşünaslar bu şeir in 1918-1920-ci illər arasında yazıldığını, bir qismi isə Sovet hakimiyyəti dövründə, daha dəqiqi 1926-cı ildə yazıldığını söyləyir. Dəlayisi yollarla, məntiqi dəlillərə və başqa şeirləri ilə aparılan paralellərə söykənərək deyə bilərik ki, ikinci tarix həqiqətə daha yaxındır. Bu qənaətə gəlmək üçün bir neçə səbəb var. Birincisi, bu şeir 1918-1920-ci illərdə yazılmış olsaydı, bolşeviklər mütləq ondan Xalq Cümhuriyyəti əleyhinə yazılmış bir şeir olaraq təbliğat üçün istifadə edərdilər. Amma bunun əksinə olaraq Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının ikinci sədri olmuş Seyfulla Şamilov öz “Tarixi beş il” (23 aprel 1937-ci il. “Kommunist” qəzeti) yazısında bu şeiri “mürtəce” adlandıraraq yazmışdı: “Köhnə yazıçıları birləşdirən “Ədəbiyyat cəmiyyəti” isə əsas etibarlı ilə mürtəce fikir daşıyan

yazıçılardan ibarət idi. Bu cəmiyyətin sədri Böyükağa Talıblı, katibi isə Əhməd Cavad idi. Bu “cəmiyyət”də “marksist” fikri ifadə edən partiya kadrosu Tağı Şahbazi, Hənəfi Zeynəllı və Talıblı kibi nasionalist və çürük liberallardan ibarət olmuşdur ki, sonra bunlar öz kontrrevolyusion mahiyyətlərini alçaqcasına göstərdilər. Bu adamlar Cavadların, Çobanzadələrin və Səməd Mənsurların təsirinə qul olmağa qədər enmişlərdi. Bunların sayəsində “Ədəbiyyat cəmiyyəti”nin orqanı olan “Ədəbi parçalar” jurnalının səhifələrində “Rəngdir” kibi (Səməd Mənsurun məşhur “Rəngdir” şeiri nəzərdə tutulur) açıq mürtəce şeirlər çap olunurdu.”

İkincisi, S. Mənsurun “Rəngdir” şeiri Sovet hakimiyyəti illərində yazdığı aşağıdakı parçalarla yaxından səsləşir. Dostu aktyor Hacığa Abbasova müraciətlə yazılmış bu parçaların birində S. Mənsurun yaxın dostları hesab olunan və Sovet hakimiyyəti zamanı yüksək vəzifə tutan, ancaq çətin məqamlarında şairdən üz döndərən, problemlərinin həllində ona kömək göstərməyən Dadaş Bünyadzadə və Baba Əliyevdən narazılıq ifadə edilir. İkinci parça isə o zaman yüksək mövqə sahibi (xalq komissarı) olan Səməd Ağamalioğlunu tənqid edən parçadır.

*Hacığa! Böylə də bir aləm olar?
Bir ürəkdə bu qədər də qəm olar?
Hər kəsə yar dedim, mar oldu,
Bakı, Səlyan hamı biar oldu.*

Yaxud:

*Hər kəsə dost dedim
düşməni-can oldu mənə,
Düşmən öz bəxtim imiş,
indi əyan oldu mənə!..*

Bəzi misralarını göstərdiyimiz bu parçalardakı əhval-ruhiyyə, fikirlər, narazılıq motivləri “Rəngdir” şeirinin ümumi ruhu ilə yaxından səsləşir. Bu deyilənlərə əsasla-

naraq “Rəngdir” şeirinin Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yazıldığını söyləyə bilərik.

Şeir məzmun və ideyası

Şeir adı onun məzmun və ideyası ilə birbaşa bağlıdır. Şeirdə “rəngidir” sözü həqiqi mənasında, yəni boya, bir şeyin işıq tonu mənasında deyil, məcazi mənada işlənmişdir. “Rəngidir” sözü burada mövcudluğun, gerçəkliyin, var olanın əsl mahiyyətini gizlətmək, rəng çəkilərək gözü aldatmaq (insan bir şeyin varlığındakı təbiiliyi gizlətmək, bəzək-düzəkli görünməsi üçün ona rəng vurur), başqa cür yozulmaq, dondan dona girmək mənalarını özündə daşıyır, konkret olaraq daha çox hiylə, yalan anlayışına uyğundur.

Şeirnin əsas məzmunu həyatdakı, mənəvi-əxlaqi aləmdə mövcud olan, lakin həlli imkanları insana qeyri-mümkün görünən faciəvi halların təsviri, sadalanmasıdır. Şair ümumi halda bütün xalqı, bütün insanları müqəddəs hesab olunan dəyərlərin arxasında gizlənilib hiylə işlətməkdə ittiham edir. Şeirdə həyatdan, insanlardan əlini üzümüş, ümitsiz, bədbin bir insanın ruhi vəziyyətini görürük. Dünyanı, varlığı, insanlığı tamamilə yalan, riya, xəyanət məskəni kimi görən bir qəhrəman... və işıqdan, xeyirdən, gözəllikdən məhrum bir gerçəklik! Şeir başdan ayağa şər, yalan, eybəcərliklə qarşılaşan və sonunda məğlub olub ümitsizliyə qapılan qəhrəmanın etiraz, fəryad dolu inkarçılığı üzərində qurulmuşdur. Amma belə başa düşülməməlidir ki, əgər şair, məsələn, insanlar arasındakı sədaqəti yalan, riya, “rəng” hesab edirsə, o ümumən, sədaqət, dostluq kimi dəyərləri inkar edir. Şair “var olmalı”ları deyil, var olanları, bəşəriyyətin minillər boyu yaratdığı dəyərləri yox, onların arxasında gizlədilmiş hiylə, yalan, eybəcərliyi inkar etmişdir. Şeirnin yazıldığı

dövrü nəzərə alsaq, ictimai həyatın gündən günə gözəlləşdiyini, insanların şad-xürrəm yaşadığını, hər qarışın canlandığını söyləyən mədh tozanağı qarşısında bu qədər inkarçı bir mövqeyin ortaya qoyulmasını müəllifin mövcud quruluşa qarşı bir etirazı kimi də qiymətləndirmək və mənalandırmaq mümkündür. Ancaq şeir daha çox ümumifəlsəfi yanaşması ilə diqqəti cəlb edir. Bunlara əsasən güman etmək olar ki, bu şeiri yazarkən S. Mənsur psixoloji baxımdan çətin bir durumda olmuş, yaşadıklarının və gördüklərinin təsiri altında dərin bir xəyal qırıqlığına düşər olmuşdur. Əlbəttə, dünyadan əl üzümək, mövcud mənəvi-əxlaqi eybəcərliklərə görə varlığı inkar etmək ideyası ədəbiyyatımız üçün yenilik deyildir. Üzü Xaqanidən tutmuş Nəsimi və Füzuli, Vidadi və Vaqif kimi klassik şairlərimizdə, romantik şeirimizin Hadi kimi görkəmli simasında həyatdan küskünlük, ondan üz çevirib “qaçmaq” motivlərinə sıx-sıx rast gəlirik. Lakin S. Mənsurun sufilər, yaxud klassik ədəbiyyatın başqa tərəfi-dünya şairləri kimi mövcud dünyadan, real gerçəklikdən əl üzüb, başqa bir aləm arayışında olmasının şeirdə izlərinə, o arzunu ifadə edəcək beytlərə, misralara rast gəlmirik. Bu dərd və qəmdən, həyatda və dünyada gördüyü eybəcərliklərdən qurtuluş yolunu şərabda, məst olub bu dünyanı, həyatı unutmaqda görən bir şair obrazı qarşımıza çıxır. (Hərçənd ki, o, şeirinin bir yerində eyş-işrətin də rəng olduğunu söyləyir. Əslində bu fikrində şair daha doğru və gerçəkçidir.)

Şeir Vahidin 1914-cü ildə yazdığı aşağıdakı misraları ilə də həmahəngdir:

*Olmadım bir ləhzə, ya rəb, bu vətən mülkündə şad,
Ömrüm əksildi günü gündən, qəmim oldu ziyad,
Bifəfa gördüm kimə dünyada etdim etimad...*

“Həpsi rəngidir” şeiri yanaşma, məzmun, ideya, forma baxımından M. P. Vaqifin “Görmədim” müxəmməsini xatırladır. “Görmədim”də olduğu kimi, bu şeirdə də biz həyatı bütün mürəkkəbliyi, təzadları ilə, inkarla təsdiqin, yaxşı ilə pisin vəhdətini, əxlaqi ilə qeyri əxlaqının birlikdə yaşama im-

kanlarını görə bilmirik. Şair “qaranlıqda işığı”, “tikanın yanında gülü” göstərmək yox, yalnızca qaranlıq və tikani görmək və göstərmək yolu ilə getmişdir ki, bu da onun həyata, dünyaya obyektiv baxışını zədələmişdir.

Şeir in sənət karlığı

“Həpsi rəngidir” klassik müxəmməs janrında yazılmış, səkkiz bənddən ibarət, lirik-fəlsəfi lirikanın örnəklərindən olan bir əsərdir. Lirik qəhrəmanın öz könlünə müraciəti ilə (“uyma könlüm”) başlayan şeirdəki “azma könlüm”, “görmədim”, “gördüm”, “anladım”, “tapmadım”, “bilməzəm”, “arxalanmam” və sair kimi ifadələr sübut edir ki, şeirin qəhrəmanı ilə şair eyni şəxsdir. Əsər gerçəkliyin obyektiv təsvirindən daha çox gerçəkliyin şair düşüncəsində və qəlbində yaratdığı subyektiv qənaət və duyğuların inikasidir.

Dediyimiz kimi, şeir “rəngidir” fikri və ifadəsi üzərində qurulmuşdur. Bu klassik ədəbiyyatda, türk romantizmində və Hadi yaradıcılığında gördüyümüz şəkil və üslubdur. Şeirdəki misraların əksəriyyəti müstəqim, biri digərindən asılı olmayan bir cümlə olsa da, “rəngidir” təkriri onların hamısını bağlayır və tamamlayır. Fikirlərini, adətən, bir misra içərisinə yerləşdirən şair onları əsaslandırmağa heç bir ehtiyac duymamışdır. O, sadəcə olaraq, onu əhatə edən hər şeyin, qarşılaşdığı münasibətlərin yalan, riya, “rəng” olduğuna inanmış və onu şeir dili ilə ifadə etmişdir. Anlaşılan budur ki, şair dərin bir iztirab, kədər içində olmuş, görünməmiş bir yalan, riya və aldanışla üz-üzə qalmışdır. Şəxsi aldanışları onu kainat miqyasında ümumiləşdirmələr aparmağa sövq etmişdir. Bu ümumiləşdirmə düşüncəsi hər bəndin sonunda səslənən “rəngidir” sözü ilə ifadə olunmuşdur. Hər misrasından həyata, dünyaya, insanlara, inanışlara dərin bir kin, narazılıq, məyusluq yağan şeir oxucunu dərinə düşünməyə sövq edir.

Bu şeirdə S. Mənsurun klassik ədəbiyyatın ənənələrinə nə qədər dərinə bağlı olduğu açıq görünməkdədir. Bu bağlılıq həm həyata, dünyaya baxış, hadisələrə münasibətlə, həm də şeirin şəkli, vəznə, dilində ərəb-fars tərkiblərinin çox işlənməsi ilə şərtlənir.

Şeir ahəng, ritm baxımından cəlbədidir. Vəzn, qafiyə, alletrasiya, təkrir kimi ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə edilməsi şeirin məzmun və ideyasının açılmasına böyük yardım etmişdir. Şeirdə “m”, “n”, “l” samitlərinin, “a” və “ə” saitlərinin yaratdığı alletrasiyalar şeirin məzmununa uyğundur. Şeir qafiyə sistemində zəngin, tam qafiyələrlə (ələm, qəm, kərəm, dəm; zöhhad, cəllad, mötəd, fəryad) bərabər zəif, yarımçıq qafiyələr (biriya, macərə; xülyasını, sevdasını) də nəzərə çarpır ki, bu da şeirin ritm və ahəng gözəlliyinə az da olsa, xələl gətirir. Şeirdə parlaq mübaliğə, bənzətmə və başqa mürəkkəb məcazlara az rast gəlsək də, istifadə edilmiş digər bədii vasitələr – qarşılaşdırmalar, təzadlar şeirin bədii təsir gücünü artırmışdır. Üslubdakı dərin bir lirizm, təlqinedicilik, sonsuz hüzn oxucunu öz sehrində saxlayır.

Quruluş baxımından da şeir ustalıqla qurulmuşdur. İstər bəndlər, istərsə də bəndlər daxilindəki misralar məntiqi bir ardıcılığa və əlaqəyə tabedir. Ancaq bu da deyilməlidir ki, şeirin sonlarına doğru fikir də, onun ifadəsi də zəifləmişdir. Fikrimizcə, birinci bəndin sonuncu misrası sonuncu bəndin sonunda işlənsəydi, şeir öz məntiqi ardıcılığının zirvəsinə çatmış olardı. Şairin sadalama texnikasının son vurğusu kimi “cümlə xilqət rəngidir” ifadəsi S. Mənsurun düşüncələrinin yekunu olaraq səslənərdi.